

РИНКОВІ РЕФОРМИ М.Х. БУНГЕ НА ПОСАДІ МІНІСТРА ФІНАНСІВ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ (КІНЕЦЬ XIX СТ.)

Резюме. У статті дана оцінка діяльності та розкрито значення ліберальних ринкових реформ проведених видатним українським вченим-економістом М.Х. Бунге на посаді міністра фінансів Російської імперії протягом 1881-1886 рр. Розглянуто причини його відставки з міністерської посади

The summary. The article deals with the practical and reformative activity of M.H. Bunge on the position of the finance minister of the Russian Empire, which became a practical embodiment of his program of reforms. In the variety of market reforms the main attention is paid to the analysis of fiscal reforms.

Ключові слова: М.Х. Бунге, ринкові реформи кінця XIX ст., фінанси Російської імперії, податкові реформи, подушний податок.

Вступ. Постать Миколи Християновича Бунге (1823-1895), українського вченого-економіста, професора та ректора Київського університету св. Володимира, публіциста та державного діяча-реформатора Російської імперії другої половини XIX ст., належить до числа незаслужено забутих імен, які заново відкриваються для вітчизняної науки останніми роками. Завдяки дослідженням українських науковців ми маємо змогу, по-новому, оцінити багату наукову та практичну спадщину М.Х. Бунге.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед українських вчених-економістів, що звертались у своїх працях до окремих аспектів діяльності Миколи Християновича, можна виділити Горкіну Л.П., Злупка С.М., Леоненко П.М., Гайдай Т.В., Фещенко В.М., Корнійчук Л.Я., Вернигору Л.В. та ін.

Не зважаючи на значний науковий доробок, М. Бунге все ж таки залишається більш відомим як видатний реформатор-ліберал Російської імперії останньої третини XIX ст. Він призначався на найвищі державні посади імперії, міністра фінансів у 1881 р. та голови Комітету міністрів у 1887 р. Перебуваючи на посаді міністра фінансів М.Х. Бунге вдалось провести масштабне реформування державної фіскальної системи, зокрема скасувати подушний податок, запровадити перші акти трудового законодавства, розпочати підготовку до проведення грошової реформи та багато іншого. Пік його реформаторської діяльності припадає на період реакції та консервативної політики, яку проводив імператор Олександр III. В цьому полягає найбільша проблема М. Бунге, реформатор по духу і переконанням він отримав владні важелі для реалізації своїх проектів в той час коли політика царизму найбільше цьому протидіяла.

Серед дослідників не існує єдності в оцінках реформаторської діяльності М. Бунге на міністерській посаді. Так в більшості науково-літературних джерел, особливо радянського періоду, утвердилась думка про загальну економічну кризу та кризу фінансової сфери у Російській імперії в період перебування Миколи Християновича на посаді міністра фінансів. Крім того, різні науковці, вказуючи на прогресивність проведених М. Бунге реформ, деколи по різному визначають слабкі сторони його діяльності. Так сучасний російський економіст В.А. Павлов серед іншого звертає увагу на „надмірний протекціонізм у зовнішній торгівлі” [11, с. 236]. Відомий російський історик В.Л. Степанов, високо оцінюючи його реформаторські перетворення, вважає, що „соціальні заходи Бунге ... виявились паліативами і не могли привести до покращення матеріального становища народу” [14, с. 129].

Метою статті є спроба сучасного, зваженого і неупередженого аналізу „міфів” і реальності, змісту та наслідків економічної реформаторської діяльності Миколи Християновича Бунге на посаді міністра фінансів, здійснення на цій основі оцінки результатів та їх впливу на подальший господарський розвиток Російської імперії.

Виклад основного матеріалу. Спробуємо передусім ретельніше проаналізувати суперечливі обставини і реальні причини відставки Миколи Християновича Бунге з поста міністра фінансів.

М. Бунге перебував на міністерській посаді протягом 1881-1886 рр., встигнувши за цей час провести докорінне реформування державної фінансової системи. Ліберальна спрямованість реформ міністра фінансів Миколи Християновича Бунге викликала значне

невдоволення та протидію з боку реакційно-консервативної більшості у вищих бюрократичних колах. Діяльність міністра фінансів, особливо в останні роки його перебування на посаді, піддавалась активній та жорсткій критиці. Формально причиною були бюджетні дефіцити, державні зовнішні та внутрішні борги, загальний дисбаланс державних фінансів. Але насправді, прикриваючись турботою про економічний розвиток держави, консерватори всіляко намагались розкритикувати дії міністра перед імператором та поставити під сумнів доцільність проведених ним перетворень і таким чином усунути його з посади.

Серед вищої бюрократії економічній політиці М.Х. Бунге особливо активно протидіяли міністр внутрішніх справ Д.А. Толстой та обер-прокурор Синоду К.П. Победоносцев. Саме через сприяння останнього у вересні 1885 р. „наперекір всіх цензурних правил, була надрукована брошура товариша обер-прокурора Н.П. Смірнова, котра містила у собі критику курсу Міністерства фінансів з реакційних позицій і звинувачення у замаху на принципи самодержавства і прагнення до конституції” [14, с. 128]. М. Бунге прийняв виклик і в 1886 р. у відповідь опублікував брошуру „Зауваження міністра фінансів на записку тайного радника Смірнова”, в якій детально проаналізував і піддав критиці факти наведенні товаришем обер-прокурора.

Проте, основним джерелом критики М. Бунге та його діяльності на міністерській посаді стали друковані періодичні видання реакційного спрямування „Московские ведомости” та „Гражданин”, редактори яких М.Н. Катков та В.П. Міщерський користувались великим впливом. Саме вони „з осені 1885 р. ... на сторінках своїх видань розгорнули справжню компанію проти політики фінансового відомства” [15, с. 227].

Особливої уваги, на нашу думку, потребує постать одного з основних опонентів М. Бунге, редактора „Московских ведомостей”, М.Н. Каткова, „вплив якого на Олександра III і урядову політику 80-их років був настільки значний”, що його разом з прибічниками „розглядали ... як другий уряд” [1, с. 12]. Відстоюючи ідею створення національної промисловості на засадах протекціонізму та повного державного сприяння, він постійно докоряв міністру в надмірному лібералізмі. Згідно із слів учня М. Бунге та голови Селянського і Дворянського банків Є.Е. Картавцова, ще під час призначення Миколи Християновича на посаду міністра фінансів М.Н. Катков запропонував йому угоду. Згідно неї міністр повинен був гарантувати „ряд заходів переважно в області митної політики, а публіцист зобов’язувався щадити інші його заходи і підтримувати в тих випадках, коли Микола Християнович визнає це за необхідне” [8, с. 33]. Проте М. Бунге не пішов на домовленість, позбувшись таким чином підтримки впливового редактора, але зберігши за собою право самостійно визначати пріоритети політики фінансового відомства.

Постійній критиці зі сторони консерваторів піддавався не тільки сам М. Бунге, але і його оточення. Зважаючи на високу репутацію Миколи Християновича опоненти не наважувалися безпосередньо перед імператором звинувачувати міністра фінансів, але їм вдалося „скомпрометувати ... найближчих співробітників міністра фінансів” [15, с. 232]. Підбираючи кандидатури на посади М. Бунге насамперед звертав увагу на професіоналізм, а не „політичну благонадійність”, тому серед його підлеглих були скомпрометовані перед існуючим режимом особи. Використовуючи цей факт М.Н. Катков зображував міністерство фінансів, як одне з останніх пристановищ лібералів. Проте „Бунге не вважав за можливе піддаватись тиску і звільняти будь-кого із звинувачуваних” [17, с. 148].

Зважаючи на значне службове навантаження та постійну критику, М.Х. Бунге „неодноразово просив Олександра III про відставку” [15, с. 231]. Стомившись від постійної боротьби за кожний свій проект, М. Бунге вирішив залишити свій відповідальний пост. 5 грудня 1886 р. його відставка була прийнята.

М. Бунге далеко не повністю втілював в життя всі заплановані ним перетворення, „на папері залишились проекти про скасування кругової поруки і перегляд паспортного статуту” [14, с. 129]. Йому не вдалося довести до кінця податкові реформи та впорядкувати державну фінансову систему. Крім того, „міністр фінансів був одночасно міністром промисловості і народного господарства, тому на нього звалили відповідальність за всі негаразди, такі як: падіння цін на хліб, крахи банків, коливання рубля” [13, с. 52]. Проте найпоширенішим були звинувачення М.Х. Бунге у зростаючих дефіцитах бюджету. Зокрема в „Московских

ведомостях” від 13 грудня 1889 р. про міністерство М.Х. Бунге писали: „хронічними ... дефіцитами увіковичив пам'ять про себе недавній ... фінансовий режим”.

Для об'єктивної оцінки діяльності М.Х. Бунге на міністерській посаді ми для початку спробуємо з'ясувати природу та причину бюджетних дефіцитів, які стали основним об'єктом критики. Звернемо увагу на той факт, що бюджетні дефіцити на час призначення М.Х. Бунге на посаду міністра фінансів Російської імперії, тобто станом на 1881 р., становили 45 млн. руб. Проте, як стверджує П.Л. Кованько, фактичний показник значно перевищував ці межі. У 1881 р. закривались довгострокові кредити 1877 р., залишки по яких склали 35,4 млн. руб., приєднання цієї суми до прибутків значно змінила картину бюджету. У підсумку реальна цифра дефіциту склала понад 80 млн. руб. Крім того, дефіцит посилювався скасуванням соляного акцизу на суму 12 млн. руб. [9, с. 7]. Динаміка змін бюджетних дефіцитів у наступні роки склала: 1882 р. – 5,3 млн. руб.; 1883 – 24,7 млн.; 1884 – 23,4 млн.; 1885 – 44,3 млн.; 1886 - 51,7 млн. руб. [15, с. 175]. Таким чином, М. Бунге у перший рік своєї роботи на міністерській посаді вдалось досить ефективно боротись з негативним сальдо бюджету. Однак в подальшому дефіцити проявили тенденцію до збільшення. Їх різке зростання починаючи з 1883 р. частково можна пояснити тим, що саме з цього часу розпочалось поетапне скасування подушного податку, яке тривало до 1887 р. Фактичне надходження подушного податку протягом 1882–1886 рр. скоротилось на 35863794 руб., з 54758729 руб. до 18894935 руб. відповідно. Крім того, подушний податок надходив з постійними недоїмками, які за період з 1881 до 1886 р. склали 19356802 руб. [9, табл. 2].

Проте, чи не основним навантаженням для бюджету стало зростання суми щорічних платежів по закордонних видатках, які з врахуванням сплати відсотків та погашення зовнішніх позик протягом 1881 – 1886 рр. збільшились з 156 904 тис. руб. до 183 538 тис. руб. Навіть зважаючи на зростання торговельного балансу негативне сальдо розрахункового балансу, як бачимо з таблиці 1, залишалось на високому рівні. На міністерство М.Х. Бунге впав тягар розрахунку за міжнародні позики, які були укладені в попередні роки, основна маса яких була зумовлена витратами на Російсько-турецьку війну (1877-1878 рр.).

Зважаючи на це, було б не доречно вважати основним джерелом зростання бюджетних дефіцитів податкові реформи М. Бунге. Крім того, якщо брати до уваги зростання податкових надходжень в результаті впровадження міністром фінансів нових та збільшення існуючих податків, то податкові реформи не тільки окупили своє проведення, але й збільшили бюджетні надходження.

Таблиця 1

Розрахунковий баланс Російської імперії за 1881-1886 рр. (тис. руб.) *

Роки	Закордонні платежі	Отримані платежі із-за кордону	Сальдо закордонних розрахунків	Сальдо торгового балансу	Сальдо розрахункового балансу
1881	156904	2063	-154841	-22463	-177304
1882	159611	8806	-150805	31450	-119355
1883	162223	6147	-156076	48458	-107618
1884	170890	3854	-167036	32799	-134237
1885	173022	4945	-168077	65740	-102337
1886	183538	3458	-180080	27954	-152126

* Табл. складено за даними Шарапова С.Ф. Цифровой анализ расчетного баланса России за пятнадцатилетие 1881-1895. - СПб., 1897. - С. 52.

Так, наприклад, якщо порівнювати фактичне надходження земельного податку до проведення реформи у 1883 р. та в пореформений період протягом 1884-1886 рр., окремо по кожному році, то загальний приріст фактичного надходження податку склав 11026110 руб. Розрахувавши таким чином приріст всіх податкових платежів після їх реформування, зокрема, земельного податку, податку з нерухомості у містах, податок на торгівлю та промисли, алкогольний і тютюновий акциз, додавши суму введених податків на грошові капітали та спадщину, отримаємо загальний приріст податкових надходжень на суму 161012688 руб [9,

табл. 2, 4, 5, 6]. Ми свідомо не враховували акциз на цукор, оскільки зміни, які торкнулися його в період з 1881 до 1886 рр., були запровадженні за перебування на міністерській посаді попередника М.Х. Бунге О.А. Абази, та оброчний податок з колишніх державних селян, оскільки проект реформи розроблений М. Бунге був впроваджений в життя вже після його відставки у 1887 р.

Крім того, варто зазначити, що протягом перебування Миколи Християновича Бунге на посаді міністра фінансів зазначені види податкових платежів разом із цукровим акцизом надійшли в бюджет на 1242166 руб. більше ніж було заплановано. До цих показників можна ще додати невелике збільшення надходження гербового збору після реформи 1882 р., яке за 1882-1886 рр. склало близько 5300000 руб [15, табл. 13].

Таким чином, ми бачимо, що реформування М.Х. Бунге податкової системи могло стати джерелом бюджетних дефіцитів лише в короткостроковому періоді, що було пов'язано із технічно-організаційною стороною питання. При проведенні податкових реформ джерелом фінансування виступали самі реформи. М. Бунге перебудовував фінансову систему країни, використовуючи її внутрішні резерви, звертаючись до зовнішніх позик лише у випадку крайньої необхідності.

Як вже зазначалось, основним джерелом бюджетних дефіцитів стали зовнішні борги імперії, які не дивлячись на позитивне сальдо торгівельного балансу, як бачимо з таблиці 1, були доволі значними. Схожої думки дотримувався і дореволюційний вчений-економіст П.П. Мигулін, автор фундаментального дослідження „Російський державний кредит (1769-1899). Спроба історико-критичного огляду” (1900 р.). Він наголошував, що дефіцити в даному випадку „пояснюються виключно строковим погашенням державних боргів” [12, с. 10]. Цей фактор посилювався внутрішніми чинниками, а саме постійними недоїмками податку та викупних платежів і невпорядкованістю бюджетних видатків.

Отже, на нашу думку, основа бюджетних дефіцитів, які проявили себе під час управління М.Х. Бунге фінансовим відомством, була закладена в 70-х рр. XIX ст. масовими зовнішніми та внутрішніми запозиченнями. Значним посилюючим чинником дефіцитів була існуюча фінансова система держави, яка ґрунтувалась на класових засадах оподаткування, без врахування ринкових умов господарювання.

Проте, не дивлячись на зростання бюджетних дефіцитів, не можна говорити про загальний кризовий фінансовий стан, що склався у період перебування Миколи Християновича Бунге на посаді міністра, адже „в кінці міністерства М.Х. Бунге ... помітно значне укріплення державного ... кредиту, більша стійкість вексельного курсу і взагалі покращення державних фінансів” [12, с. 10]. Так, про зміцнення державного кредиту свідчить той факт, що у 1886 р. 5% залізничну позику вдалось реалізувати по курсу 99,5% [10, с. 33]. Для порівняння у 1884 р. 5% золоту ренту вдалось реалізувати по курсу лише 88,35%, а 5% консолідовану залізничну позику у цьому ж році реалізували по 86,875%. Крім того, завдяки діяльності М. Бунге Державний банк та казначейство стали володарями значної кількості готівки „котра могла полегшити успішність ... конверсій, а також зміцнити грошовий обіг країни” [10, с. 9].

Спираючись на наведенні факти, можна стверджувати, що фінансова система Російської імперії в період перебування Миколи Християновича Бунге на міністерській посаді хоч і не була позбавлена певних, доволі серйозних проблем, але міністром було проведено ряд успішних реформ спрямованих на подолання кризових явищ. М. Бунге виконав доволі невдячну місію. Йому випало виправляти помилки минулого фінансового відомства та провести всі необхідні приготування для укріплення та зростання фінансової системи в майбутньому. Проведенні ним перетворення хоч і почали давати результати ще під час перебування М. Бунге на посаді міністра, проте основні довготривалі наслідки реформ розкрились пізніше. Таким чином, у фінансовій сфері, аналогічно як і на науковій ниві Микола Християнович виступив творцем ринкового економічного фундаменту, на основі якого його спадкоємці мали змогу досягати значних позитивних результатів. Так, наступники українського ученого-реформатора на міністерській посаді - І.О. Вишеградський та С.Ю. Вітте багатьма своїми успіхами, на нашу думку, завдячують саме розпочатим М.Х. Бунге перетворенням. Зокрема, значна заслуга нашого співвітчизника полягає у створенні передумов для грошової реформи, яку провів С. Вітте у 1895-1897 рр.

Ще однією проблемою, що потребує більш детальнішого висвітлення, є твердження про те, що у 80-х рр. XIX ст., тобто фактично в період перебування М. Бунге на міністерській посаді, Російська імперія зазнала загальногосподарського спаду. Ця думка особливо активно обстоювалась в радянській науковій літературі, де увага більш за все акцентувалась на аграрній кризі, уявлення про яку частково перейшло в науковий простір пострадянських країн. Так, зокрема, відомий радянський історик Шепелев Л.Є. стверджував, що в період міністерства М.Х. Бунге і його наступника І.О. Вишеградського „ще не завершилась промислова криза, що загострилась після російсько-турецької війни” та вказував на кризовий стан аграрної галузі. Але водночас вчений визнавав позитивні зрушення у промисловості, вважаючи, що цей період „був часом суттєвого прогресу в промисловому розвитку” [17, с. 134]. Серед сучасних учених російський історик В.Л. Степанов вказує на те, що М.Х. Бунге доводилось працювати в „обстановці фінансово-економічної кризи” [14, с. 129]. Ще більш категоричні висновки лунають з боку російського вченого-економіста Бобович І.М.: „1880-ті роки пройшли під знаком застою, зниження темпів росту у всіх сферах народного господарства” [3, с. 30].

На нашу думку, більш ближчою до істини є альтернативна думка котру в різний час в своїх працях висловили вчений-економіст Російської імперії П.П. Мигулін та сучасний американський дослідник П. Грегорі. Зокрема П.П. Мигулін в своїй праці „Російський державний кредит (1769-1899). Спроба історико-критичного огляду” стверджував, що економічний добробут населення в період перебування М. Бунге на міністерській не зазнав серйозного занепаду. Погіршення було лише в окремих районах імперії, зокрема в центрі, але на периферії відбувався доволі динамічний розвиток. Він звертав увагу на інтенсивний розвиток промисловості та торгівлі [10, с. 7-8]. Схожої позиції дотримується американський вчений, він стверджує, що саме у 80-х рр. розпочалась індустріалізація в державі та категорично заперечує аграрну кризу, вважаючи, що „дані про національний дохід ... не свідчать про охопившу всю країну аграрну кризу” [6, с. 33].

На нашу думку, останній підхід більш об'єктивно висвітлює становище народного господарства Російської у 80-х роках XIX ст., хоча й не претендує на абсолютну істину.

Висновки про динаміку промислового та сільськогосподарського виробництва можна зробити на основі даних, наведених І.П. Табурно [16, с. 56]. Динаміка змін основних галузей народного господарства в роки перебування М.Х. Бунге на посаді міністра фінансів представленні у таблиці 2.

Таблиця 2

**. Продуктивність основних галузей господарства Російської імперії у 1882-1889 рр.
(тис. руб.)***

Роки	Сільське господарство	Обробна промисловість	Гірнична промисловість	Шляхи сполучення	Всього
1882	3000000	1096677	116575	255804	4469056
1883	2980906	1058926	118958	272297	4431087
1884	3200980	1060909	122048	270993	4654930
1885	2487458	1099484	121440	277408	3985790
1886	2758117	1148397	125730	266939	4299183
1887	2945721	1334375	135363	331629	4747088
1888	2945721	1334375	135363	331629	4747088
1889	2493461	1347749	152933	335515	4329658

* Табл. складена за даними Табурно И.П. Эскизный обзор финансово-экономического состояния России за последние 20 лет (1882- 1901). – СПб., 1904. – С. 56.

Спираючись на данні, наведені в таблиці 2, можемо стверджувати, що економіка Російської імперії під час перебування М.Х. Бунге на посаді міністра фінансів не тільки не була у кризовому стані, а, навпаки, мала загальну тенденцію до зростання. Винятком став 1885 р., що, очевидно, було зумовлено слабким урожаєм, оскільки спаду зазнало в основному тільки сільське господарство, це і вплинуло на загальну картину. В даний період доволі динамічно розвивалась промисловість, а сільськогосподарське виробництво, не дивлячись на окремі неврожайні роки, не зазнало різкого спаду. Кризові явища спостерігалися лише в центральних чорноземних районах. Розвиток шляхів сполучення сприяв зростанню не тільки продуктивності промислового виробництва, але й торгівлі, як на внутрішньому так і на зовнішньому ринках. Зокрема про успіхи зовнішньої торгівлі свідчить позитивне сальдо торгового балансу наведене в таблиці 1.

Слід зауважити, що успіхи промисловості та торгівлі були б неможливими без сприяння міністра фінансів, який фактично виконував функції міністра промисловості. Його виважена митна та податкова політика прагнула поєднати у собі інтереси держави, підприємців та суспільства. М. Бунге, не дивлячись на тиск, всіляко обмежував пряму допомогу підприємствам, винятком стала цукрова промисловість, якій надавались премії на експорт продукції. Прагнучи підвищити купівельну спроможність основної маси населення і тим самим за допомогою ринкових механізмів стимулювати промисловий розвиток, М. Бунге сприяв скасуванню подушного податку та пониженню викупних платежів.

У сфері сільського господарства ситуація була дещо складніша, тут потребувалась докорінна реорганізація системи виробничих відносин та прав власності на основний засіб виробництва - землю. Розумуючи переваги приватного землеволодіння, М. Бунге прагнув до вирішення основного завдання в цій сфері - створення класу дрібних землевласників. Це дозволило б позбавитись патріархальності общинного землеволодіння та вирішило б проблему обезземелення. Для поширення дрібного землеволодіння М. Бунге було ініційовано заснування у 1882 р. Селянського банку, який започаткував державне іпотечне кредитування широких мас населення. Також М. Бунге неодноразово піднімав питання про переселення малоземельних селян на неосвоєні землі Західного Сибіру.

Особливе місце у реформаторській діяльності Миколи Християновича Бунге на посаді міністра фінансів Російської імперії займало соціальне питання. Найбільш яскравим кроком у цьому напрямку стало запровадження перших актів робітничого законодавства у 1882, 1885 та 1886 рр., якими по суті було започатковане трудове законодавство Російської імперії. Крім цього, податкові реформи М. Бунге скасовуючи класовість фіскальної системи несли в своїй основі не тільки економічне навантаження, сприяючи більш раціональному розподілу обов'язкових платежів, але й соціальне, вносячи в податкову систему принцип рівності перед законом всіх класів суспільства. Довгостроковий економічний розвиток та фінансове укріплення держави було неможливе без зростання добробуту широких мас населення. Розумуючи це, М. Бунге прагнув провести комплексне соціально-економічне реформування та досягти паралельного зростання як загальних економічних показників, так і реального добробуту населення. Останнє, у свою чергу, через збільшення податкової та купівельної спроможності населення повинно було стати фундаментом розвитку та зміцнення держави та внутрішнього ринку.

Відзначаючи прогресивність та позитивний вплив реформ українського вченого на господарське життя Російської імперії, ми зовсім не прагнемо ідеалізувати міністерську діяльність М. Бунге. За час його управління фінансовим відомством багато із задуманих ним реформ не вдалось реалізувати. Деякі були реалізовані лише частково та не принесли очікуваних результатів, багато проблем залишились на вирішеними. Зокрема М. Бунге не вдалось, не дивлячись на всі зусилля, стабілізувати курс паперової грошової одиниці, який з 1881 р. до 1886 р. знизився в перерахунку на золото з 65,8 коп. до 58,9 коп. відповідно [15, табл. 20]. Заснований за його ініціативи Селянський банк так і не зміг забезпечити доступність масового кредитування для широкої маси населення. Міністру не вдалось зменшити державний борг, щоправда його значного зростання також не відбулося, протягом 1881-1886 рр. він

збільшився лише на 4,99%. Багато із реформаторських проектів М.Х. Бунге не були реалізованими через недостатню наполегливість міністра, який в багатьох випадках не мав необхідної твердості у відстоюванні своїх ідей перед опонентами. Як стверджували сучасники, „делікатність ... багато зашкодила йому як громадському діячу ... він від відбивав удари, але сам їх не наносив, а за таких умов довго перемагати не можливо” [8, с. 8]. М.Х. Бунге, звикши доводити свої думки тільки фактами, виявився не пристосованим до агресивного світу вищої бюрократії, де для утвердження своєї думки часто використовувались тиск, інтриги та маніпулювання.

Проте не можна стверджувати, що окремі недоліки та незавершеність деяких реформ були виною лише М.Х. Бунге. Йому, реформатору за духом та покликанням, довелося працювати в умовах загального державного консервативного курсу, за обставин постійної протидії зі сторони більшості урядових чиновників. Крім того, на його долю випало вирішення фінансові проблеми, які стали наслідком Російсько-турецької війни. Та й і відносно короткий термін його перебування на міністерській посаді просто фізично не дозволив вирішити всі назрілі проблеми держави з її величезним патріархальним та неповоротким бюрократичним апаратом. Однак, не зважаючи на ці перепони, М. Бунге започаткував і зробив немало. Йому вдалося закласти основу для подальшого реформування та економічного зростання майже в усіх галузях народного господарства. В цьому плані можна погодитись з думкою про те, що „як державний діяч він володів рідкісною здатністю гостро відчувати потреби часу і умів дивитись в майбутнє далі інших творців внутрішньої політики” [14, с. 131].

Надзвичайно красномовним є той факт, що звільнення Миколи Християновича Бунге з посади міністра фінансів розглядалось в суспільстві як остаточне згортання курсу ліберального ринкового реформування. За твердженням дореволюційного історика Б.Б. Глінського, в його звільненні „бачили кінець ліберальним впливам” [5, с. 672].

Цікавим є і те, що після своєї відставки з міністерської посади Микола Християнович не покинув коло вищої бюрократії. М. Бунге не позбувся довіри імператора, який ще восени 1886 р. запросив його для викладання економічних дисциплін наступнику престолу цесаревичу Миколі. Ця своєрідна традиція, адже у 1863-1864 рр. він уже запрошувався викладати фінансове право майбутньому спадкоємцю престолу, слугувала беззаперечним доказом визнання високого наукового та суспільного авторитету українського вченого і державного діяча.

У своїх лекціях майбутньому імператору Миколі II вчений прагнув „прищепити ... ліберальні ідеали і пояснити „благодатне” значення ... реформ 60-х років” [15, с. 256]. Не дивлячись на деяку схожість лекційних курсів 1860-х та 1880-х рр., вони містили деякі відмінності, пов'язанні як з еволюцією поглядів автора, так із змінами господарського життя країни. Зокрема у лекціях 80-х рр. XIX ст. М. Бунге змінює своє бачення ролі держави у сфері економічних відносин, підкреслюючи, що все більш панівною стає „думка про те, що держава повинна багато робити сама і стати на чолі народногосподарської діяльності” [2, с. 310]. Проте він не абсолютизував роль держави, вважаючи, що держава повинна не замінити, а лише допомагати приватному підприємництву коли цього потребують її інтереси.

В даних лекціях М.Х. Бунге підводить своєрідний підсумок своєї міністерської діяльності, вказуючи на потребу подальшого реформування. Таким чином, він прагнув довести наступнику престолу необхідність подальших змін в економічній системі, продовження курсу ринкового соціально-економічного реформування для зростання господарської могутності держави та підвищення народного добробуту.

Отже, для М.Х. Бунге „відставка не стала опалою: по рекомендації Рейтерна Бунге був призначений його наступником ... на посаді голови Комітету міністрів” [17, с. 149]. Після відставки М. Х. Бунге не зійшов з політичної сцени, завдяки покровительству імператора Олександра III. В січні 1887 р. його призначають на найвищу державну посаду голови Комітету міністрів. Традиційно ця посада вважалася досить почесною, але не мала такого впливу як міністерська, „голова Комітету міністрів не мав постійних доповідей у імператора і права законодавчої ініціативи”, на неї призначались „„патріархи” вищої бюрократії, які пережили пік своєї кар'єри” [15, с. 244].

Проте така енергійна людина, як М. Бунге, не могла задовольнитися статусом „почесного” і тихо спочивати на „лаврах”. Він приклав якнайбільше зусиль для того, щоб

максимально використати цю посаду та вплив для реалізації своїх ідей. До порад досвідченого практика і вченого-економіста прислухалися інші члени уряду та його наступники на міністерській посаді І.О. Вишеградський та С.Ю. Вітте, які „в багатьох відношеннях виступили продовжувачами його курсу” [2, с. 311]. І.В. Вишеградський, не дивлячись на опозиційність до М. Бунге, в подальшому сприйняв загальний курс його економічної політики. С.Ю. Вітте вдалось продовжити та довести до логічного завершення деякі з реформ нашого співвітчизника. Яскравим прикладом може бути грошова реформа, основи якої були закладені саме М. Бунге. Микола Християнович всіляко сприяв своїм наступникам, які завжди могли розраховувати на його авторитет при прийнятті тих чи інших рішень.

Крім того, М.Х. Бунге доводилось захищати вже здійснені реформи від реакційно налаштованого чиновництва. Зокрема можна відзначити його боротьбу проти курсу міністерства внутрішніх справ на штучну консервацію общини. Будучи прихильником приватного землеволодіння, М. Бунге одночасно вважав недоречним штучне скасування общини, оскільки у ринкових умовах господарювання така форма землеволодіння розпадеться природнім шляхом. Тому ініціативи щодо адміністративного зміцнення общинного землеволодіння викликали критику з його сторони, адже таким чином штучно сповільнювався розвиток капіталістичних відносин на селі та майже унеможлиблювалось поширення приватного землеволодіння серед селян. Однак, не дивлячись на протидію голови Комітету міністрів, ініціативи міністерства внутрішніх справ були узаконені, що стало „вершиною консервативного аграрного законодавства” [15, с. 255]. Прийнятий закон суттєво обмежував реалізацію землі общинами та окремими її членами, що загальмувало розвиток земельного ринку, а відповідно затримало формування приватного землеволодіння.

Окремо слід відзначити боротьбу М. Бунге проти відновлення соляного акцизу, до якого прагнув С.Ю. Вітте на початку своєї діяльності на посаді міністра фінансів у 1892-1893 рр. Для аргументації своєї позиції М.Х. Бунге у 1893 р. видає „Дослідження щодо питання про відновлення соляного акцизу”, де обґрунтовує за наукової та практичної точки зору помилковість відновлення акцизу, посилаючись на думки провідних вчених-економістів, наводить факти скасування соляного акцизу у різних країнах світу: Англії, Норвегії, США та ін. Він вказує на позитивний вплив такого кроку для зростання добробуту населення та розвитку промисловості. Оцінюючи ефективність відновлення акцизу з фінансової точки зору Микола Християнович заявляє, що такий захід може виявитись наполовину даремним, адже „паралельно з поступленням соляного податку будуть накопичуватись недоїмки у викупних платежах” [4, с. 16]. За твердженням В.Л. Степанова, в значній мірі саме завдяки втручання М.Х. Бунге соляний акциз так і не був відновлений [15, с. 245].

Оцінюючи роботу М.Х. Бунге на посаді голови Комітету міністрів, можна погодитись з думкою, висловленою у журналі „Вісник Європи” № 1 за 1896 р.: „Переставши з 1887 р. грати активну роль в державному управлінні, він небагато з того часу міг зробити, але порівняно багато міг попередити, стримати, зм'якшити, і цьому покликанию він був вірний до кінця свого життя”. Не володіючи потужними владними важелями, спираючись тільки на свій авторитет та енергію, Микола Християнович Бунге зміг в багатьох випадках не тільки відстояти проведенні ним реформи від посягань консерваторів, але й сприяв продовженню реформування своїми наступниками на посаді міністра фінансів І.О. Вишеградським та С.Ю. Вітте.

Слід зазначити, що після звільнення Миколи Християновича Бунге із міністерської посади роботи в нього не поменшало. Досвідченого та авторитетного голову Комітету міністрів намагались залучити до численних комісій. Багато сил вимагали у М.Х. Бунге заняття з наступником престолу, а також науково-літературна діяльність. Крім того, 1892 р. він стає віце-головою Комітету Сибірської залізниці. Після смерті Олександра III в жовтні 1894 р. його завантаженість роботою значно збільшилась: як колишній наставник М. Бунге допомагав молодому імператору Миколі II.

Напружена багаторічна праця значно підірвали здоров'я вже немолодого ученого. 3 червня 1895 р. Микола Християнович Бунге помер в Царському Селі. 8 червня труну з його тілом було доставлено в рідне місто Київ, де наступного дня відбулась панахида. Згідно із заповітом, М. Бунге був похований у сімейному склепі біля своєї матері на Байковому кладовищі. На сьогоднішній день могила М.Х. Бунге не збереглася. Згідно даних В. Жадько, наведених в книзі „Байковий некрополь” (2004 р.), фамільну усипальницю М. Бунге було

зруйновано у 1930-ті роки, а в 1938, 1946, 1947, 1949 роках на її місці зроблено нові поховання [7, с. 220-222]. Цей прикрий факт є дещо символічним: такому ж забуттю були піддані ідеї та звершення видатного реформатора. Але у добу сучасних ринкових перетворень прийшла нарешті черга струсити з імені цього славетного реформатора „пил забуття”. І найкраще це зробити, звільняючи від „міфів” та спотворень реальні плоди його реформ, відновлюючи в сьогоденні історичну спадкоємність вітчизняного прогресивного соціально-економічного поступу.

Використана література

1. Ананьич Б.В., Ганелин Р.Ш. И.А. Вышнеградский и С.Ю. Витте – корреспонденты „Московских ведомостей” // Проблемы общественной мысли и экономическая политика России XIX-XX веков. – Л., 1972. – С. 12-34.
2. Ананьич Н.И. Материалы лекционных курсов Н.Х. Бунге 60 – 80-х годов XIX в. // Археографический ежегодник. - 1978. – С. 310-311.
3. Бобович И.М. Экономическая история России 1861-1914/ И.М. Бобович. – СПб., 1995. – 136 с.
4. Бунге Н.Х. Исследования по вопросу о восстановлении налога на соль/Н.Х. Бунге. – СПб., 1893. – 61 с.
5. Глинский Б.Б. Период твердой власти // Исторический вестник. – 1912. - № 8. – С. 659-693.
6. Грегори Пол. Экономический рост Российской империи (конец XIX - начало XX в.). Новые подсчеты и оценки. – М.: РОССПЭН, 2003. – 256 с.
7. Жадько В. Байковий некрополь/ В. Жадько. – К.: СПД „Жадько В.О.”, 2004. – 239 с.
8. Картавцов Е.Э. Николай Христианович Бунге. Биографический очерк // Вестник Европы. – 1897. – Кн. 5. – С. 5-39.
9. Кованько П.Л. Главнейшие реформы проведенные Н.Х. Бунге в финансовой системе России. Опыт критической оценки деятельности Н.Х. Бунге как министра финансов (1881-1887). - К., 1901. – 448с.
10. Мигулин П.П. Русский государственный кредит (1769-1899). Опыт историко-критического обзора/ П.П. Мигулин. – Х., 1900. – Т. 2. – 578 с.
11. Павлов В.А. Реформатор российских финансов: К 175-летию со дня рождения Н.Х. Бунге // Вестник Российской Академии Наук. – 1999. – Т. 69. - № 3. – С. 233-236.
12. Положения к диссертации приват-доцента П.П. Мигулина „Русский государственный кредит”. – Казань, 1900. – 11 с.
13. Старый профессор. Замечательная эпоха в истории русских финансов / Очерк экономической и финансовой политики Н.Х. Бунге и И.А. Вышнеградского. – СПб., 1895. -106 с.
14. Степанов В. Л. Николай Христианович Бунге // История СССР.- 1991.- № 1.- С. 120-133.
15. Степанов В.Л. Н.Х. Бунге: судьба реформатора. - М.: РОССПЭН, 1998. – 398 с.
16. Табурно И.П. Эскизный обзор финансово-экономического состояния России за последние 20 лет (1882- 1901). – СПб., 1904. – 243 с.
17. Шепелев Л.Е. Царизм и буржуазия во второй половине XIX века. Проблемы торгово-промышленной политики/ Л.Е. Шепелев. – М., 1981. – 276 с.